

Ірина Антоненко

Сучасні проблеми каталогізації: традиції і вплив інформаційних технологій

Розвиток каталогізації, переведення її технології на сучасну інформаційну основу є життєво важливим фактором для національного бібліотекознавства, оскільки як суб'єкт документальних комунікацій вона значно впливає на виконання однієї з провідних функцій бібліотеки - інформаційної.

Автор робить спробу дати сучасне визначення каталогізації з огляду на сьогоденний стан інформаційних технологій як управління каталогізаційними даними, підкреслюючи, що управління ними є поняттям комплексним. Ця концепція детально розкривається.

Підсумовується та аналізується зарубіжний досвід каталогізації, зокрема дескрипторної. Доводиться важливість роботи, спрямованої на створення національних форматів даних, і необхідність її реалізації в Україні.

Формат НБУВ інтегрує вимоги бібліотек з різним статусом діяльності. Розкривається не тільки цей досвід роботи НБУВ, а й інший - щодо інформаційного забезпечення електронного каталогу (створення системи авторитетного контролю (АК) елементів бібліографічного опису, які є точками доступу, але їм притаманна повторюваність).

Останнім часом каталогізація суттєво змінюється. З огляду на це, відомі визначення каталогізації не можуть цілком задовольнити сучасних фахівців і тому потребують певного уточнення. Оскільки термінологія допомагає з'ясувати закономірності розвитку будь-якого об'єкта дослідження, звернення до дефініції обов'язкове.

Так, стандартизоване визначення, подане в ГОСТі 7.26-80 [1], надто схематичне й не віддзеркалює всього комплексу сучасних каталогізаційних проблем. Визначення, подане в тлумачному словнику «Современная каталогизационная терминология» [2], достатньо широке, але й воно не позбавлене деяких недоліків. Каталогізація, пояснює словник, - це сукупність процесів, що забезпечують створення і функціонування бібліотечних каталогів. Сюди включене формування бібліографічних записів (складання бібліографічних описів (БО), систематизація, предметизація), введення даних в автоматизовану інформаційно-бібліотечну систему (або тиражування каталожних карток), роботу з каталогами - організацію, ведення, редагування бібліотечних каталогів у різних формах, підготовку посібників і навчання користувачів, інформування, консультування, обслуговування читачів за каталогами, а також управління системою каталогів і технологічними процесами. Суперечливим здається використання дефініції «бібліографічний запис»: воно надто вузьке щодо сфери каталогізації. На наш погляд, його доцільно було б замінити поняттям «каталогізаційний запис», який включає в себе поряд з бібліографічним записом специфічну інформацію, притаманну саме каталогам. Це зумовлено тим, що будь-який каталог передбачає обов'язкову наявність даних про місце зберігання документа та його місце у фонді, тобто шифр. У свою чергу, бібліографічний

запис містить заголовок, вибір і конструювання якого займає значне місце в каталогізаційних процесах, однак це не відбилося у визначенні. У словнику ж хоча й зачіпається перехід каталогізації на нові інформаційні технології, навіть не згадується про роботу в сфері створення і розвитку форматів подання бібліографічних даних. Цей напрям став одною з провідних функцій каталогізації.

Отже, спробуємо лаконічно сформулювати сучасне визначення каталогізації як управління каталогізаційними даними, що стало можливим і необхідним з переводом каталогізації на сучасні інформаційні технології з метою формування електронних каталогів як системи БО, що відображає знання, зафіксовані в документах будь-яким способом - рукописним, друкованим, на магнітних чи оптичних носіях.

Рівень розвитку традиційної каталогізаційної технології уможливив організації інформаційного доступу до документів тільки на макrorівні (на рівні цілого монографічного або серіального видання, а кількість заголовків каталогізаційних записів обмежувалася правилами складання БО й зумовлювалася завданнями кожної окремої бібліотеки). Правила вимагали створення основного бібліографічного запису, котрий забезпечує пошук за основною пошуковою ознакою та додатковими бібліографічними записами, що складаються під заголовком або назвою, які відрізняються від початкових слів основного бібліографічного запису і забезпечують пошук за додатковою пошуковою ознакою.

Якщо для забезпечення сумісності, однаковості й спричиненої цим єдності пошуку в традиційних каталогах інформаційний пріоритет надавався уніфікації вибору першого елемента основного та додаткових бібліографічних записів і формулювання відповідних заго-

ловків, у електронних каталогах виникає необхідність уніфікації подання більшості елементів БО, оскільки кожний з них набуває значення об'єкта пошуку й засобу відбору бібліографічних записів. Термінологічним еквівалентом цих елементів є «точка доступу». Отже, поняття *заголовок* і *точка доступу* в машинноорієнтованій каталогізації перехреснюються, бо вони виконують однакову інформаційну роль. Таким чином, новітні технології уможливили конструювання електронних каталогів на мікрорівні. Зрозуміло, що, на відміну від інформаційних можливостей традиційних каталогів, електронні не тільки забезпечують реалізацію, а й вимагають управління бібліографічними даними, які в них зберігаються і являють собою складну систему.

Управління каталогізаційними даними - це комплексне поняття, що складається з дескриптивної каталогізації, АК, котрій забезпечує підтримку узгодженості форм заголовків каталогізаційних записів і пошук певного запису під будь-яким з варіантів їх формулювань, з розробки й удосконалення форматів подання бібліографічних даних, і спрямоване на виконання електронними каталогами ідентифікаційної, пошукової та комунікативної функцій.

Дескриптивну каталогізацію можна характеризувати як етап каталогізаційного процесу, пов'язаного з аналізом документа для виявлення необхідного набору елементів опису, визначенням і формулюванням першого елемента опису для традиційного каталогу й точок доступу для ЕК, та запис цієї інформації у формі каталогізаційного запису. Дескриптивна каталогізація своїм об'єктом має ідентифікуючі документ бібліографічні дані, тобто вихідні відомості, та фізичні дані (обсяг, розмір). Ідентифікація даних і опис - це взаємопов'язані процеси дескриптивної каталогізації. Ідентифікація передбачає виділення бібліографічних елементів, регламентованих певними правилами. *Елементи складаються в бібліографічний запис і разом з обов'язковим позначенням місця збереження документа створюють каталогізаційний запис, який фактично є унікальним бібліографічним кодом для ідентифікації документа в конкретній бібліотечі, або бібліотеках, і дає змогу відрізнити його від будь-якого іншого.*

Основною частиною каталогізаційного запису є БО. На розвиток правил його складання традиційно впливали принципи організації і ведення алфавітних каталогів, необхідність давати в описі найповнішу інформацію про зміст і форму документа, зважаючи на можливість його ідентифікації серед кількості інших. Проблеми історії та сучасного стану методики складання БО розглядали Р.Гіляревський, І.Госін, Н.Нікіфоровська, Б.Винар, А.Тейлор та інші бібліотекознавці. Створення правил та інструкцій з методики опису має давню історію і в своєму розвитку пройшло кілька етапів: від розробки розрізненних інструкцій книгоопису, що не знайшли послідовного застосування у бібліотеках (XVII - друга пол. XIX ст.), створення національних зведень каталогізаційних правил, обов'язкових для використання у бібліотеках відповідних країн (перша пол. XX ст.), до стандартизації і розробки міжнародних принципів БО (друга пол. XX ст.).

Під впливом інформаційної технології традиційні характеристики каталогізації значно трансформують-

ся. Сучасна дескриптивна каталогізація інтегрує численні проблеми, серед яких виокремимо такі:

- інтерпретацію традицій складання бібліографічних записів у електронному вигляді;
- узгодження національних умов стандартизації подання каталогізаційних даних з метою інтеграції бібліотечно-інформаційних ресурсів на державному рівні та можливість міждержавного обміну цією інформацією і, таким чином, входження до світового інформаційного простору;
- створення системи корпоративної каталогізації.

Ще в 20-ті роки в Україні усвідомлювалася необхідність уніфікації правил каталогізаційного опису, зазначалася потреба стандартизації та централізації каталогізаційної роботи й особливо доцільність одноразової обробки документів і подальшого багаторазового використання її результатів з точки зору оптимальної організації технології та економічності [3].

Однак лише на початку 60-х років рівень розвитку бібліотечної теорії каталогізації і виникнення потреби обміну інформацією між бібліотеками різних країн дозволив реально порушити питання про створення міжнародного зведення правил, що мало ґрунтуватися на стандартизованих засадах. Це завдання неможливо було вирішити без встановлення міжнародних принципів каталогізації. Важливість цієї проблеми пояснюється тим, що рівень розвитку науки, техніки, світової культури загалом викликав необхідність вищого рівня організації документальних комунікацій, їх упорядкування для розширення можливостей обміну інформацією, що неможливо без розробки єдиних принципів БО взагалі та подання заголовків бібліографічних записів (або точок доступу) зокрема.

Розв'язанню цих проблем було присвячено Міжнародну конференцію з принципів каталогізації, проведену під егідою ІФЛА в Парижі (1961). Обсяг застосування прийнятих форумом принципів каталогізації включає тільки вибір і форму заголовка та порядкових слів опису, тобто основні елементи, що визначають послідовність описів у бібліотечному каталозі. Згідно з принципами, необхідно забезпечувати пошук документів у каталозі у випадках, коли індивідуальний автор відомий більше ніж під одним іменем або формою імені; коли документ містить твір, відомий під різними назвами. Вперше на міжнародному рівні були прийняті принципи застосування опису під колективним автором. Порушувалося й питання щодо доцільності одноразової обробки документів та подальшого використання її результатів у бібліотеках різних країн для створення банків даних на основі впровадження у бібліотечну практику засобів обчислювальної техніки.

Рішення паризької конференції спричинили удосконалення національних каталогізаційних інструкцій багатьох країн. Це було пов'язано, з одного боку, з розробкою єдиних принципів складання та стандартизацією структури БО в міжнародному масштабі, а з другого - зі впровадженням у каталогізаційні процеси електронно-обчислювальної техніки, що радикально змінила технологію організації та підтримки бібліотечних каталогів.

У діяльності щодо подання бібліографічної інформації в машинній формі з метою швидкого її розповсюдження та автоматизованої обробки лідирує місце

посіла Бібліотека Конгресу США, де вперше було розроблено уніфікований формат MARC. Після цього в бібліотечних системах понад 20 країн світу (Канада, Великобританія, Франція, Голландія, Швеція, Іспанія тощо) були прийняті аналогічні формати класу MARC, за основними параметрами сумісні один з одним.

На міжнародній нараді експертів з каталогізації (Копенгаген, 1969) було порушене питання про необхідність вирішення завдання інформаційної сумісності. Це сприяло введенню в обіг правил, розроблених на підґрунті «Парижських принципів». Правила були покладені в основу міжнародних стандартних БО для різних видів видань. У резолюції наради зазначалося, що зусилля мають бути зосереджені на створенні системи міжнародного обміну інформацією, відповідно до якої стандартний БО кожного видання складатиметься та розповсюджуватиметься національним центром країни, в якій було опубліковане видання. Ефективність такої системи залежить від максимальної стандартизації форми та змісту БО.

Для вирішення цих завдань, спрямованих, зокрема, і на вдосконалення дескриптивної каталогізації, при Британській бібліотеці було організовано Постійний секретаріат Комісії ІФЛА з каталогізації, який розробив концепцію UBC (започаткована на рівні ідеї відразу після Парижкої конференції, а затверджена лише в 1973 р. на 39-й сесії ІФЛА). У програмі підкреслено, що для повної стандартизації даних необхідною умовою є стандартизація і правил каталогізації, і організації бібліографічних даних на машинних носіях інформації.

Для реалізації першої умови було створено ряд міжнародних стандартів БО - ISBD, призначених для обробки різних видів документів. Однак ISBD регламентують лише зміст та структуру БО і не мають відношення до правил подання заголовків. На відміну від цих стандартів, ГОСТ 7.1-76 «Библиографическое описание произведений печати», а пізніше ГОСТ 7.1-84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления» заголовок умовно включено до переліку областей БО.

Реалізація другої умови була спрямована на розробку стандартної організації бібліографічних даних та обмін ними на машинних носіях. Це завдання вирішувалось у рамках міжнародної програми MARC (International Machine-readable cataloguing Programme). На основі формату MARC розроблено міжнародний формат ISO 2709-1981, що регламентує структуру запису на фізичному рівні.

У 1987 р. програма MARC злилася з програмою UBC у комплексну програму UBCIM. Її мета - сприяти використанню сумісних бібліографічних записів та обміну ними між бібліотеками й національними бібліографічними службами. Щоб уникнути надмірних витрат на численні конверсії вже існуючих форматів, робоча група ІФЛА в 1987 р. розробила узагальнюючий ці формати міжнародний комунікативний формат UNIMARC. Важливо, що в сферу діяльності програми включено АК форми та структури заголовків опису. Тобто проблема управління каталогізаційними даними набула міжнародного значення і всі напрацювання, започатковані «Парижськими принципами» та отримані в ході стандартизації БО і форматів подання цих описів,

почали складатися в спеціальну методику проведення авторитетної роботи і створення систем АК.

Отже, розробка MARC-форматів, розвиток бібліографічних мереж і проектів кооперативної каталогізації революціонували каталогізацію. Застосування стандартів БО та АК дало можливість бібліотекам інтегрувати свої каталогізаційні ресурси та використовувати записи, створені різними бібліотеками в локальних каталогах з мінімальними змінами. Прикладом такої організації машиноорієнтованої каталогізації слугує досвід США.

Оскільки Бібліотека Конгресу створює більшість записів, що використовуються й іншими бібліотеками, останні прагнуть точно наслідувати її практику, а бібліотечні мережі адаптують бібліографічні стандарти згідно з політикою цієї книгозбірні. Внаслідок цього інтерпретовані Бібліотекою Конгресу каталогізаційні правила та політика їх застосування стали de facto національними стандартами. Усвідомлення того, що бібліотеки, як правило, не мають можливості зберігати всі необхідні документи, призвело до необхідності забезпечення бібліографічного доступу до тих документів, котрі фізично відсутні в бібліотеках. Розповсюдження факсів і комп'ютерних мереж, які сприяють передаванню документів та інформації про них, зробило розподіл ресурсів реальнішим. Кооперативна система каталогізації підвищила вимоги до локальної інформації, а саме - принципів її подання, збереження, користування. Це змусило бібліотеки точно подавати свою інформацію з обов'язковим наданням спеціального ідентифікатора (сигли) до відповідного запису OCLC.

Різноманітність і обмеження локальних систем ускладнюють розвиток та функціонування національних стандартів. Перенесення можливості використання форматів подання з національного рівня на локальний означає, що бібліотеки мають взяти на себе витрати на розвиток однакових можливостей у багатьох різних системах. Це підкреслює важливість створення національних форматів даних і необхідність проведення такої роботи в Україні.

Ця проблема обговорювалась на розширеному засіданні Інформаційно-бібліотечної ради НАН України у лютому 1994 р., де дійшли висновку щодо необхідності розробки національного формату подання бібліографічних даних з метою формування в державі єдиного інформаційного простору в бібліотечному середовищі як необхідної умови для ефективного використання інформаційних ресурсів бібліотек. Єдиний формат слугуватиме основою інтеграції процесів каталогізації документів на національному рівні та створення внутрісистемних форматів окремих бібліотек. Однак бібліотеки України здійснюють поодинокі, не об'єднані єдиною програмою дії, спроби в цьому напрямі. Проте у НБУВ, зокрема у відділі каталогізації, існує свій підхід до розв'язання цієї проблеми.

Загальновідомо, що формування інформаційного забезпечення електронних каталогів передбачає, насамперед, розробку формату бібліографічного запису. У НБУВ було вирішено здійснювати розробку формату на основі використання формату UNIMARC [5], який призначається для забезпечення комунікативної функції на міжнародному рівні і може бути застосований як модель для розробки внутрісистемних та національних форматів бібліографічних даних. Проект формату по-

дання елементів бібліографічного запису в машиночитаній формі, створений у НБУВ, має характер тимчасових методичних рекомендацій. Він поширюється на книги й серіальні видання. Структура запису формату сумісна зі структурою запису формату UNIMARC. Зміст позначень - мітки полів та ідентифікатори підполів, що точно встановлюються для ідентифікації елементів даних у запису та підтримки обробки даних. Мітки полів і підполів стабільні. У разі необхідності дозволяється введення додаткових полів, підполів і міток. Зміст елементів даних, які містить запис формату, визначається відповідними стандартами й правилами БО.

Формат НБУВ інтегрує вимоги бібліотек з різним статусом діяльності, що логічно передбачає можливість використання бібліографічних записів з різним рівнем повноти. Останнє забезпечується наявністю у ньому обов'язкових і факультативних полів (містять інформацію про авторів, назви, вихідні дані, фізичні характеристики, назви серій, примітки, визначення тематики). Обов'язкові поля формату UNIMARC ми доповнили полями, що вміщують елементи БО, котрі є обов'язковими, згідно з ГОСТом 7.1-84. До них належать:

- 001 Ідентифікатор запису
- 010 Міжнародний стандартний книжковий номер (ISBN)
- 011 Міжнародний стандартний номер серіального видання (ISSN)
- 100 Дані загальної обробки
- 101 Мова документа
- 200 Назва й відомості про відповідальність
- 205 Відомості про видання
- 210 Область вихідних даних
- 215 Фізична характеристика: Область фізичної характеристики
- 801 Джерело складання запису.

Ці поля призначені для ідентифікації документа і мають наводитися в кожному записі, незважаючи на статус бібліотеки.

Факультативні елементи містять додаткову інформацію про документ (його зміст, читанське призначення тощо). Набір факультативних елементів визначає установа, яка створює бібліографічний запис. Таким чином, розроблений у НБУВ формат передбачає необхідний і достатній перелік полів та підполів, котрий може задовольнити і невелику бібліотеку, і таку, як НБУВ, котра дотримується принципу повного наукового опису з максимальним відображенням усіх можливих елементів бібліографічного запису.

Проект формату вміщує тільки перелік полів і підполів, що становлять структуру каталогізаційного запису. Це перший етап роботи зі створення формату.

Наступний етап - детальний аналіз змісту полів і розробка форми послементного наведення інформації.

Окреслена проблема виникає тому, що перехід на машинноорієнтовану каталогізацію неминуче спричинює необхідність перегляду концепції існуючих стандартів БО, оскільки така каталогізація потребує максимальної формалізації та уніфікації подання бібліографічних даних.

Досвід нашої роботи свідчить, що при розробці нового стандарту з БО документів має відбуватися об'єднання інформаційної основи правил складання бібліографічних записів і машиночитаних форматів. Це необхідно тому, що правила та формати є двома різними, але взаємопов'язаними явищами. Перші визначають набір елементів БО, послідовність їх розміщення, наповнення і спосіб наведення кожного елемента. Другі слугують засобом автоматизованої обробки бібліографічної інформації та обміну нею в машиночитаній формі.

Такий інтегрований стандарт піднесе каталогізаційні процеси на якісно новий рівень і зорієнтує на можливість національного використання.

Інший напрям нашої роботи щодо інформаційного забезпечення ЕК - це створення системи АК елементів БО, які є точками доступу, але їм притаманна повторюваність. До них належать автори (індивідуальні, колективні), найменування серіальних видань, предметні рубрики, класифікаційні індекси. Згідно зі світовою практикою, кожна країна має нести інформаційну відповідальність за формування своїх національних авторитетних даних. Структурні компоненти формату таких даних повинні відповідати аналогічним компонентам бібліографічних форматів. Виходячи з цього, інформаційною основою розробки згадуваної системи в НБУВ буде формат UNIMARC-Authorities [6].

Авторитетні файли призначаються для уніфікації елементів бібліографічного запису, оперування багатоваріантністю їх подання в ЕК і є одним з найважливіших засобів забезпечення сумісності бібліографічних записів на локальному, національному та міжнародному рівнях. Таким чином, використання технології АК дасть змогу, по-перше, виключити можливість помилок за багатьма ключовими точками доступу, по-друге, забезпечити ЕК універсальним ключем пошуку, по-третє, розв'язати проблему загальнодоступності каталогізаційної інформації.

Вирішення проблеми створення національних форматів бібліографічних та авторитетних записів, стандартизація бібліографічних описів, згідно з вимогами машинноорієнтованої каталогізації, стане інформаційною основою для формування в Україні системи кооперативної каталогізації.

1. Библиотечное дело: Основные термины и определения: ГОСТ 7.26-80. - Изд.офф. - М.: Изд-во стандартов, 1981. - 13 с.
2. Современная каталогизационная терминология: Толковый словарь с метод. рекомендациями. - М., 1992. - С.57.
3. Годкевич М.А. До майбутньої каталогізаційної інструкції // Методолог. зб. - К., 1928. - С.151-171.
4. Report of the International Meeting of Cataloguing Experts. - Copenhagen, 1969 // Libri. - 1970. - Vol. 20, №1. - P.105-124.

5. Руководство по UNIMARC: Руководство по применению международного коммуникативного формата UNIMARC / Пер. с англ. авт. коллектива под руководством А.И.Земскова, Я.Л.Шрайберга. - М., 1992. - 320 с.
6. UNIMARC/Authorities: Universal format for authorities / Recommended by the IFLA Steering Group on a UNIMARC format for authorities. Approved by the Standing Committees of the IFLA Sections on Cataloguing and Information Technology. - Muenchen etc., 1991. - 80 p.